

Objektivitet hos utredningar

AV PER MOLANDER

Sammanfattning

Med utgångspunkt från några tidigare diskussioner på svensk botten av objektivitetsproblemen inom olika discipliner görs ett försök till precisering av vilka de huvudsakliga objektivitetsproblemen i utredningssammanhang är. Några olika sätt att angripa dessa problem diskuteras och exemplifieras.

1. Inledning

De objektivitetsproblem som kommer att diskuteras här är sådana som framstår som speciellt relevanta i utredningssammanhang. Den begrepps-sfär som ligger i botten på diskussionen är (den tillämpade) systemanalysens, dvs. ungefär vad som utvecklas i ett standardverk som Quade.¹

Den tänkta situationen är att en person, *beslutsfattaren*, har att fatta beslut som på något sätt påverkar ett visst *systems* framtid. Systemet är inbäddat i en *omgivning*, som väl kan förändras men inte påverkas. Till sitt förfogande har beslutsfattaren ett antal *styr-* eller *policyvariabler*, som kan anta olika värden. Mängden av alla möjliga kombinationer av styrvariablerna utgör mängden av *alternativ*. Beslutsfattaren assisteras av en person, kallad *analytikern*, vars uppgift är att analysera de olika alternativen med avseende på deras konsekvenser i olika omgivningar. Resultatet av analysen sammanfattas i en *utredning*. Med "utredning" avses alltså i det följande *utredningsrapporten*. Samtidigt är det klart att utredningsrapportens eventuella objektivitet inte är oberoende av utredningsprocessen.

På en utredning bör ställas vissa krav. I offentliga sammanhang söker man exempelvis uppnå en viss allsidighet genom remissbehandling. Utredning bör emellertid också uppfylla vissa kvalitetskrav, som inte nödvändigtvis garanteras genom remissförfarandet. Ett allmänt formulerat krav är att utredningen ska vara utförd i enlighet med vetenskap och beprövad praxis. En av de egenska-

per man hoppas garantera genom detta krav är *objektivitet*. Termen kan tolkas på en rad olika sätt. Oavsett vilken tolkning man väljer är ett lämpligt program för en objektivitetsdiskussion följande:

- (i) Definiera begreppet objektivitet.
- (ii) Undersök om objektivitet i den mening som valts kan uppnås.
- (iii) Under förutsättning att objektivitet är möjlig och önskvärd att uppnå, formulera kriterier på objektivitet hos en given text.
- (iv) Under samma förutsättning, sök formulera anvisningar för hur ökad objektivitet hos utredningar kan uppnås.

Förhållandevis stort utrymme ägnas i det följande åt exempel, eftersom sådana ofta bättre än definitioner åskådliggör önskade och oönskade egenskaper i objektivitetshänseende.

2. Några tidigare diskussioner²

De sätt att behandla objektivitetsproblemet som tas upp nedan hänför sig till olika områden. Tors-tendahl (1966) diskuterar objektivitetsproblemet inom historieforskningen. Myrdal (1968) och Israel (1970, 1972) behandlar den samhällsvetenskapliga forskningen. Hermerén (1972) ägnas huvudsakligen åt historieforskningen, men Myrdals och Israels bidrag tas upp till diskussion. Bergström (1972) ger en bred översikt över objektivitetsbegreppen med inriktning på samhällsvetenskaperna. Westerståhl (1977), Hermerén (1977, 1978) behandlar objektivitet inom massmedia. Nilstun m. fl. (1982) söker bl. a. ge kriterier för objektivitet inom utvärderingsforskningen.

Avsnitt 2.1 tar upp några olika krav på vetenskap och journalistik som ensamma eller i kombination har använts för att precisera begreppet "objektivitet". Avsnitt 2.2 återger några defini-

tioner av begreppet. I det följande avsnittet kommenteras några av de tidigare diskussionerna.

2.1 Objektivitetens komponenter

2.1.1 Värderingsfrihet

Rolf Torstendahl ägnar en del av sin bok *Historia som vetenskap* åt värderingar och objektivitet i historieforskningen. Torstendahl preciserar inte vilket problem han avser att lösa, men diskussionen kretsar dels kring möjligheterna att undvika värderingar i historisk-vetenskapliga framställningar, dels kring frågan om perspektivets betydelse för en framställnings sanningshalt. Tänkbara tolkningar av "objektivitet" i Torstendahls mening är alltså *värderingsfrihet* respektive *sanning*.

Torstendahl menar att värdenihilismen löser värderingsproblemet. Närmare bestämt hävdar han att

- (i) det går att dra en skarp gräns mellan fakta- och värdeutsagor, där de förra karakteriseras av att vara sanna eller falska, medan detta inte gäller de senare;
- (ii) historieforskningen sysslar bara med att avgöra om påståenden om det förflutna är sanna eller falska;
- (iii) värderingar faller därmed utanför historieforskningen och utgör inget problem.

Lösningen framstår som ganska märklig. Läsaren av en viss framställning som svävar i tvivelsmål om vad som är fakta och vad som är värderingar blir knappast hjälpt av upplysningen att det som är vetenskap är värderingsfritt. Han måste då istället fråga sig hur mycket av framställningen som är vetenskap. Andra kritiska synpunkter har framförts av Hermerén.³

Gunnar Myrdal har vid upprepade tillfällen diskuterat objektivitetsproblemen inom den samhällsvetenskapliga forskningen. En positionsangivelse finns i hans *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen*. Resultatet av Myrdals överläggningar är inte ett kriterium på objektivitet hos en framställning utan snarare anvisningar om hur den enskilde forskaren bör förhålla sig för att konsekvenserna av en ofrånkomlig brist på objektivitet inte ska bli alltför negativa.

Myrdal formulerar inte det problem han söker lösa, men huvuddelen av texten ägnas åt den roll som *värdeprenisser* spelar för den samhällsvetenskapliga forskningen och dess resultat. Värdepren-

missen kan emellertid vara av två slag: dels sådana som är av inomvetenskaplig natur och som ligger bakom val av begrepp, metoder osv, dels sådana som krävs som underlag för policyrekommendationer. Myrdal synes mena att de i viss mån sammanfaller:

"Ord som 'jämvikt', 'balans', 'stabil', 'normal', 'anpassning', 'eftersläpning' ('lag'), 'funktion' t. ex. har i alla samhällsvetenskaper varit en brygga mellan analys och politisk slutsats."⁴

Myrdals ståndpunkt vad avser objektiviteten kan sammanfattas med följande citat:

"Det enda sättet att sträva efter 'objektivitet' i teoretisk analys är att lyfta fram värderingarna i fullt dagsljus, göra dem medvetna, specifika och explicita och öppet klarlägga hur de bestämmer den teoretiska forskningen."⁵

"Värdeprenisserna får inte väljas godtyckligt. De måste grundas på människornas verkliga värderingar. Detta krav på 'realism' i en specifik betydelse av detta ord kan inte uppges. Det representerar emellertid den huvudsakliga orsaken till de svårigheter vi möter.

Låt oss börja med att klarlägga vad realism i denna mening prima facie borde innebära. Urvalsprincipen bör vara värderingarnas *relevans*, bestämd av enskilda personers och grupper faktiska värderingar. Inom relevanscirkeln definierad på detta sätt, finns en än snävare cirkel av *signifikans*, som innesluter värderingar tillfinnandes hos betydande grupper av människor eller hos små grupper med betydande makt.

De mål och medel som innefattas i värderingarna måste dessutom vara *rimliga*, dvs. möjliga att förverkliga."⁶

Myrdals anvisningar blir därmed:

- (i) Forskaren bör identifiera och redovisa sina värdeprenisser.
- (ii) Han bör dessutom klarlägga och redovisa hur dessa värdeprenisser bestämmer forskningsresultaten.
- (iii) Värdeprenisserna bör väljas ur en viss klass av uppsättningar, som får tas fram på basis av empirisk värderingsforskning.

Det bör noteras att de två första kraven intimt hänger samman, medan det tredje är oberoende av de båda övriga.

Hermeréns kritik av Myrdals hantering av objektivitetsproblemet⁷ kan sammanfattas på följande sätt:

- (i) Det finns ingen tillförlitlig metod för att kartlägga värderingar. Speciellt gäller detta de egna värderingarna.
- (ii) Även om man lyckas med uppgiften att identifiera sina värdepremisser, finns det ingen tillförlitlig metod med vars hjälp man kan avgöra hur dessa värdepremisser bestämmer utfallet av forskningen.
- (iii) Det finns en risk att forskaren tror sig befriad från normala krav på vetenskaplig forskning (saklig korrekthet m. m.), bara därför att han inledningsvis deklarerat sina värderingar.

En fjärde ganska naturlig invändning, som förs fram av Hermerén i ett senare arbete,⁸ är:

- (iv) Minoritetsintressen riskerar att bli försummade, om forskarna arbetar endast utifrån premisser som omhuldas av numerärt eller eljest starka grupper.

Hermeréns invändning (i) är i och för sig korrekt men knappast något tungt argument. Att det inte finns någon generellt tillförlitlig metod att lokalisera värderingar är naturligtvis inget skäl att inte försöka. Det finns gott om relevanta problem inom samhällsvetenskaperna för vilka det inte finns tillförlitliga metoder (t. ex. problem rörande maktens fördelning i samhället), vilket inte avhåller och inte heller bör avhålla forskare från att arbeta med dem. Samma invändning kan riktas mot Hermeréns punkt (ii). Kritiken i punkterna (iii) och (iv) förefaller mer berättigad.

Hermerén talar om Myrdals ansats som ett försök att lösa objektivitetsproblemet, vilket inte förefaller mig ha varit avsikten, åtminstone i den meningen att det med Myrdals recept skulle gå att utöva objektiv forskning. Det är snarast fråga om en ambition att skapa ökad klarhet i den samhällsvetenskapliga forskningen. Hermerén vill emellertid inte acceptera ens denna svagare tolkning:

”Att en forskare i en undersökning deklarerat sina värderingar innebär – om han har lyckats – att han bidragit till att göra den vetenskapliga debatten klarare. Han har redovisat sina utgångspunkter, och har därigenom varnat läsaren för att det eventuellt kan finnas en viss sorts skevhet eller tendens i framställningen. Men på vad sätt hjälper detta en forskare som strävar efter att uppnå objektivitet?”⁹

Hermerén har i ett senare arbete¹⁰ tagit upp värderingsproblemet och diskuterar tre strategier att angripa det: den *moraliserande*, den *kognitivistiska* och den *relativistiska*. De båda förstnämnda är varianter på tanken att forskaren bör låta vissa värderingar bilda utgångspunkt för sitt arbete; frihet från värderingar i utsagorna om sociala fenomen är inte eftersträvansvärd. Denna uppfattning förkastas av Hermerén, som emellertid hävdar att värderingsfrihet är ouppnåelig och rekommenderar den relativistiska strategin:

”Forskaren kan inte undgå att i sitt arbete komma in på eller beröra kontroversiella normativa och värderingsmässiga frågor. Även att undvika – eller att försöka undvika – dem kan bli ett ställningstagande eller betraktas som ett sådant. (...) Forskaren bör därför relativisera sina ställningstaganden till vissa värdepremisser som redovisas.”¹¹

Hermerén ansluter sig här nära till Myrdals förhållningssätt. Dock införs som tidigare nämnts en reservation mot Myrdals rekommendation att välja uppsättningar av värdepremisser som är förankrade hos starka grupper.

Bergström skiljer mellan objektivitet hos den vetenskapliga processen och objektivitet hos resultaten av denna process.¹² Vad avser objektivitet av det första slaget i betydelsen ”värderingsfrihet” anser Bergström inte denna möjlig, och det motsägs väl heller knappast av någon. Möjlig blir den eventuellt på makronivå om forskning bedrivs utifrån ett tillräckligt brett spektrum av värdepremisser. Bergström anser emellertid inte objektivitet i något av dessa avseenden önskvärd.

När det gäller värderingsfrihet hos forskarens resultat skiljer Bergström mellan tolkningarna ”innehåller inga värderingar” och ”antyder inga värderingar”. Objektivitet är möjlig att uppnå oavsett vilken tolkning som väljs. I bägge fallen kan det emellertid innebära vissa uppostringar. På makronivå kan det innebära att forskarna måste begränsa sig till detaljproblem.

På mikronivå blir en metod att uppnå objektivitet i denna mening (som också föreslagits av Nilstun¹³) att rensa ut alla påståenden av värderingsnatur och ersätta alla värdeladdade termer med termer som är värdefria, antingen genom att införa nya termer eller genom att via stipulativa definitioner ge etablerade termer en precis och värderingsfri mening. Det som återstår sedan alla klara och tivelaktiga fall av värderingsutsagor

rensats ut kan visserligen vara en ganska mager text, men det går då ut över objektivitetens önskvärdhet snarare än dess möjlighet.

Att introducera nya termer som är värdeneutrala eller omdefiniera etablerade termer är emellertid inte problemfritt. Då den nya termen etableras, måste den förses med associationer till den verklighet den är satt att beskriva. En risk är då att den nya termen ärver de associationer den hade till uppgift att eliminera med stundom lätt komiska konsekvenser (Paretos "ophilimité"; förnyingsyta, friställd).

Alternativet att omdefiniera etablerade termer skapar problem speciellt vid kommunikation utanför fackmannakretsen, då den precisa betydelsen riskerar att sammanblandas med vardagsspråksmeningen (materialism, byråkrati etc.).

Bergström menar att inte heller värderingsfrihet hos resultaten är önskvärd:

"Man kan hålla med om att vetenskapsmän inte är mer kompetenta än andra när det gäller värderingsproblem – och det kan ofta vara viktigt att betona detta – men deras kompetens är väl inte heller mindre än andra människors. Och om de inte presenterar sina värderingar som något annat än de är utan just framför dem som värderingar, så finns det såvitt jag kan se inget skäl att beskylla dem för att missbruka vetenskapens auktoritet."¹⁴

Detta avser explicita värderingar. Inte heller mot resultat som antyder värderingar finns det enligt Bergström något att invända.

I Nilstun¹⁵ behandlas möjligheterna att uppnå objektivitet i utvärderingsprocesser. Vad gäller värderingar noteras att forskarens värderingar påverkar bl. a. de slutsatser han kommer fram till. Detta är problematiskt speciellt i effektivitetsanalysen, dvs. när man kommer med rekommendationer angående alternativ för att realisera vissa mål. Denna typ av överväganden tycks medföra ett icke-reducerbart värderande element i utvärderingsforskningen, därför att de insatser som rekommenderas för att realisera vissa mål måste vara moraliskt och politiskt acceptabla. För att lösa problemet föreslår Nilstun betingade utsagor av typen "Relativt värdesystemet V1 är insatserna I1 att föredraga framför insatserna I2 vad gäller att realisera målet M1".

2.1.2 Sanning, saklighet, relevans

Sanning som tolkning av termen "objektivitet"

diskuteras av Bergström.¹⁶ Han finner sanning möjlig hos partikulära utsagor men inte hos generella teoretiska påståenden. Bl. a. för att det ska vara möjligt att formulera kraftfulla teorier blir därför objektivitet i denna mening inte en önskvärd egenskap hos forskningsprodukterna. För det något svagare kravet *sanning eller falskhet* gäller detsamma.

I Hermeréns definition av objektivitet¹⁷ utgör *saklighet* en väsentlig komponent. Med "saklig" förstås att påståendena i framställningen är underbyggda med argument och att dessa uppfyller följande krav:

- (1) (det grammatiska villkoret) Om X är ett objektivi argument för Y, så är X en språklig sats (normalt i indikativ form), som uttrycker ett påstående.
- (2) (sanningsvillkoret) Om X är ett objektivi argument för Y, så gäller vidare att X är sant, dvs. satsen uttrycker ett sant påstående.
- (3) (relevansvillkoret) Om X är ett objektivi argument för Y, så gäller att X gör Y säker eller sannolik: Y följer ur X eller X är god evidens för Y.
- (4) (oavhängighetsvillkoret) Om X är ett objektivi argument för Y, så måste man kunna avgöra om X är sant utan att först behöva avgöra om Y är sant.
- (5) (enkelhetsvillkoret) Om X är ett objektivi argument för Y, så gäller att det är lättare att bevisa att X är sant än att bevisa att Y är sant.
- (6) (bevisbarhetsvillkoret) Om X är ett objektivi argument för Y, så gäller att det ska vara möjligt att bevisa X direkt eller indirekt.¹⁸

Preciseringen ovan av saklighetskravet är naturligtvis inte oproblematis. "Sann" betyder i empiriska sammanhang i allmänhet "i hög grad sannolik", och sanningshalten är därmed avhängig av något kriterium. Man kan referera till gängse vetenskaplig standard men råkar då i problem därför att vetenskaplighet i mycket är en konventionsfråga. Inom naturvetenskaperna höll exempelvis Darwins metoder normal vetenskaplig standard under tiden för hans arbete med utvecklingsläran men knappast sedan kraven höjts i och med Bernards och Pasteurs arbeten. Rasbiologi ansågs vara god vetenskap mellan världskrigen men knappast efter 1945. Ett aktuellt exempel är sociobiologin, om vars vetenskaplighet det råder starkt delade meningar. Inom flera samhällsvetenskaper finns betydande olösta metodologiska konflikter.

Även bevisbarhetsvillkoret är naturligtvis förbundet med problem. Varje beviskedja gör med nödvändighet halt vid några påståenden som tas för givna.

Relevans kan tolkas på olika sätt. Den tolkning som Hermerén utnyttjat ovan är aktuell vetenskapligt – teoretiskt utvecklingsarbete. För en diskussion av andra relevansbegrepp, se t. ex. Hermerén (1977, 1979).¹⁹

Relevansbrister hos en framställning relativt ovanstående definition kan vara av två slag: relevant information kan saknas, eller irrelevant information kan ha fått för stort utrymme. Den första bristen torde vara allvarligast. Vad som av en bedömare anses vara relevant är naturligtvis avhängigt av vederbörandes allmänna bakgrund, kunskaper om det speciella problem som behandlas och värderingar. Relevanskravet tenderar därför stundom att glida över i krav på *fullständighet*. Hos Westerstahl,²⁰ som diskuterar objektivitet hos massmedia, ingår sanning och relevans som faktorer i sakligheten.

En i sammanhanget intressant klass av påståenden kan få representeras av satsen "Svensk industri står idag inför stora omställningsproblem". Påståenden av denna typ är mycket vanliga i offentliga utredningar. Är satsen sann? En användbar test kan vara att negera den. Om negationen inte är meningsfull, kan satsen vanligen utan men strykas. Det reducerar på ett oftast tilltalande sätt omfånget hos utredningen. Exemplet ovan är ett gränsfall.

2.1.3 Fullständighet m. m.

Att en framställning ska vara *mångsidig* eller *fullständig* är en möjlig tolkning av objektivitetskravet. Bergström anser kravet vara omöjligt och inte heller önskvärt att uppfylla när det gäller enskilda forskare/framställningar. På makronivån är mångsidighet/fullständighet i viss mån önskvärd; fullständighet i en drakonisk mening kan naturligtvis aldrig uppnås.

Ett något svagare krav är att en framställning *inte* ska vara *missvisande*. I sin snävaste mening innebär det att texten inte ska implicera falska påståenden då den kompletteras i enlighet med vardagsspråkets regler.²¹ I en något vidare mening är det ett krav på urvalet av fakta och kommer därför att gränsa till relevanskravet.

2.1.4 Intersubjektivitet, intersubjektiv prövbarhet

Objektivitet hos naturvetenskaplig experimentell forskning tolkas ibland som *intersubjektivitet*: om två personer som uppfyller vissa grundläggande kompetenskrav utför samma försök under i möjligaste mån lika betingelser, bör de få samma resultat inom ramen för de felgränser som kan uppskattas för experimentet ifråga. Detta har av Israel tagits till utgångspunkt för en definition av objektivitet:

"Jag definierar objektivitet . . . som intersubjektivitet, vilket innebär att forskning skall bedrivas enligt bestämda regler om vilka allmän samstämmighet råder så att två eller flera vetenskapsmän med samma förutsättningar och kompetens skall kunna uppnå samma resultat när de tillämpar identiska regler, dvs. använder samma metoder. Termen 'samma förutsättningar' inkluderar också – vilket skall understrykas – samma värdepremisser."²²

Israels definition är något otydlig, då det är osäkert vad som ska avses med "skall kunna uppnå". I logisk mening kan de naturligtvis alltid uppnå samma resultat oavsett metod, dataunderlag etc. Hermerén tolkar formuleringen så att de verkliga ska uppnå samma resultat och framför följande kritik:

"det faktum att ett antal forskare kommer till samma resultat då de använder samma metoder för att lösa samma problem . . . behöver inte betyda att deras framställningar . . . är objektiva. Det kan bero på många andra omständigheter. De kan helt enkelt ha gjort samma slarvfel. Att de nått samma resultat kan också bero på en medveten vilja till anpassning.

Det är vidare viktigt att observera att det också i vetenskapen finns kollektiva villfarelser av skiftande slag."²³

"Anta emellertid att vi vet att två forskare utgår från olika värderingar. Det framgår med full klarhet av de problem de väljer att diskutera och det sätt på vilket de försöker lösa sina problem. De har också öppet deklarerat sina värdepremisser, och det är tydligt att den ene är marxist medan den andre inte är det. Kan man då överhuvudtaget jämföra deras forskning med avseende på objektivitet? Om jag fattat Israel rätt, går inte detta. Detta är emellertid en konsekvens som leder till en extrem relativism;"²⁴

Hermeréns första invändning (slarv, anpassning och villfarelse) är knappast en invändning mot intersubjektiviteten som princip. Om felaktigheter av detta slag kvarstår trots intersubjektiv testning, är väl detta snarast ett tecken på att utsagorna testats i alltför liten utsträckning. Villfarelseargumentet kan för övrigt användas mot de flesta empiriska utsagor, således även dem som uppfyller Hermeréns egen definition av objektivitet (se nedan).

Den andra invändningen förefaller motiverad, möjligen med den reservationen att en jämförelse mellan de båda forskarnas resultat naturligtvis fortfarande kan ha stort intresse. Man får ju ur en sådan jämförelse en uppfattning om vilka slutsatser som beror kritiskt av värdepremisserna och vilka som är robusta. Det måste sägas vara information av högt värde.

Israel har i ett senare arbete drivit den sociologiska karaktären hos sin definition ännu längre; för en kritik av denna variant, se Hermerén (1973).²⁵

En variant på intersubjektivitet knuten till forskningens resultat är *intersubjektiv prövbarhet*, som diskuteras utförligt av Bergström.²⁶ Inom samhällsvetenskaperna är prövbarheten problematisk av flera skäl. Redan i formuleringen av vissa utsagor (t. ex. rörande makt, sociala konflikter m. m.) finns en brist på precision som försvårar prövning. Kravet på intersubjektiv prövbarhet blir i det avseendet ett lättmotiverat krav på begriplighet. Ett annat problem är att stora klasser av utsagor, t. ex. prognoser och utsagor om ensaka historiska händelser, inte låter sig prövas experimentellt i den naturvetenskapliga meningen.

Speciellt med tanke på utredningssituationen är det lämpligt att ge termen en svagare mening, nämligen att det underlag i form av hypoteser, data, kalkyler m. m. som lett fram till påståendena i slutprodukten är tillgängliga för prövning av "i princip vemsomhelst". Tillgänglighetskravet har både en praktisk-fysisk och en intellektuell aspekt. Det senare kravet kan i vissa situationer komma i konflikt med kravet på vetenskaplig kvalitet.

2.1.5 Opårtiskhet, neutralitet, balans

Hermerén definierar *opårtiskhet* på följande sätt:

"en historisk framställning är opårtisk (om) . . . den inte favoriserar vissa värderingar på bekostnad av andra eller . . . gynnar vissa parter i en ideologisk konflikt eller intressekonflikt på bekostnad av andra parter."²⁷

Att avgöra om en framställning favoriserar vissa normer eller värderingar på bekostnad av andra eller gynnar en part i en konflikt kan vara ett besvärligt problem. Fakta kan användas på så olika sätt. Antag exempelvis att en undersökning visar att intelligenskvoten (ett mått på förmågan att klara vissa typer av färdighetstester) hos sexåringar i en viss befolkningsgrupp är lägre än hos sexåringar i övrigt. Detta kan då av vissa användas som ett argument för att denna befolkningsgrupp inte ska ha tillträde till högre utbildning, ledande poster i samhället etc., medan andra kan se samma resultat som ett argument för att mer resurser bör läggas på utbildning av just denna befolkningsgrupp.

Westerståhl definierar opårtiskhet som *balans* och *neutralitet*. Balanskravet har varit aktuellt framför allt i diskussioner av rundradions verksamhet och är snarast ett krav på en rättvis fördelning av utrymmet i mediet ifråga. Neutralitet kan tolkas olika, t. ex. som ett specialfall av begreppet opårtiskhet enligt ovanstående definition, eller som ett krav på att en journalists eventuella kommittering till någon part i en konflikt inte ska framgå av reportaget.

Hermerén anser opårtiskhet möjlig och önskvärd (se dock nedan under 2.2), liksom Westerståhl gör, i enlighet med sin definition. Bergström²⁸ anser opårtiskhet på mikronivå möjlig men knappast önskvärd; huruvida den är möjlig på makronivå beror av samhällsförhållandena i stort.

2.2 Definitioner av objektivitet

Mot bakgrund av en ganska omfattande diskussion av olika objektivitetsdefinitioner väljer Hermerén följande:

"Framställningen X är objektiv' betyder att X är saklig, opårtisk och inte missvisande."²⁹

Som Nilstun³⁰ påpekat, är detta egentligen inte den definition Hermerén arbetar med, vilket bl. a. framgår av följande citat:

"Jag skulle vilja påstå att en historisk framställning mycket väl kan vara partisk i den meningen att den gynnar den ena parten i en ideologisk konflikt eller intressekonflikt på bekostnad av den andra utan att framställningen därför nödvändigtvis behöver brista i objektivitet."³¹

För att X ska brista i objektivitet krävs alltså att

den ska förete vissa vetenskapliga brister. Med andra ord:

Framställningen X brister i objektivitet om den företer vetenskapliga brister (dvs. är osaklig och/eller missvisande) och på grund av dessa brister är partisk.

Krav på opartiskhet utan ovanstående precisering skulle uppenbarligen leda till orimliga restriktioner på vetenskapligt och journalistiskt arbete, och jag tror inte heller den tidigare definitionen av objektivitet har stöd hos en större allmänhet. För att ta ett exempel som nära anknyter till det tidigare: antag att ett politiskt parti hävdar att en viss befolkningsgrupp, som kan identifieras med hjälp av vissa yttre kännetecken (hudfärg, ögonställning etc.), är genetiskt predisponerad för låg intellektuell kapacitet och moralisk status, och att partiet ifråga på dessa grunder driver vissa politiska krav på äktenskapslagstiftningens och arbetsrättens områden. Antag vidare att en undersökning som genomförs i enlighet med vetenskap och beprövad praxis visar att man åtminstone på vetenskapens nuvarande kunskapsnivå inte kan motivera sådana påståenden. Denna undersökning måste då sägas gynna den utpekade befolkningsgruppen, men sannolikt mycket få skulle av detta skäl klassa undersökningen som icke-objektiv.

Westerståhls definition,³² som alltså avser objektivitet hos massmedieframställningar, innebär ett samtidigt krav på saklighet, relevans, balans och neutralitet. Den har kritiserats i flera sammanhang.³³ Den kan kritiseras bl. a. på samma grunder som ovanstående definition.

Bergström avstår från att definiera termen "objektivitet". De betydelser han anser intressantast är opartiskhet hos processen samt värderingsfrihet, sanning, fullständighet och intersubjektiv prövbarhet hos resultaten.

2.3 Några utvecklingar

2.3.1 Språk och värderingar

Stor möda har lagts på att analysera relationer mellan fakta- och värdeutsagor. Man har därvid i stor utsträckning ägnat sig åt satser av typen

"Karl XII dog 1718."

"Det är fult att ljuga."

"'Une mort heureuse' är Camus' sämsta roman."

Man kan argumentera för att det inte råder någon artskillnad mellan ovanstående tre satser. Denna

ståndpunkt brukar benämnas värdeobjektivistisk och har på svensk botten drivits av t. ex. Nils Jareborg.³⁴ Oavsett ståndpunkt i denna fråga torde de flesta vara överens om att det inte är ovanstående typ av mycket explicita värderingar som är huvudproblemet vid analys av en texts eventuella objektivitet.

En empirisk vetenskap kan i grova drag karaktäriseras genom

- (i) en kärna som består av en begreppsapparat och kunskap uttryckt med hjälp av denna begreppsapparat,
- (ii) en grupp av problem som anses forskningsbara och en uppsättning hypoteser kopplade till dessa problem.
- (iii) en mer eller mindre explicit avgränsning mot vad som inte uppfattas som problem och
- (iv) en uppsättning metoder för insamling, bearbetning och tolkning av data.

Inför ett praktiskt problem ("mess", "problematique"), som sällan är av det slaget att det kan karaktäriseras som ett ekonomiskt problem, ett tekniskt problem etc., är det naturligtvis av stor betydelse hur olika forskare problematiserar inom sina respektive referensramar. Regler för problematisering och metodval kan sammanfattas som det *perspektiv* forskaren väljer. Frågan om perspektivvalet brukar normalt beröras exempelvis i dispyter mellan liberalt och marxistiskt orienterade samhällsforskare och kan då gälla val mellan harmoni- respektive konfliktmodeller. Jag menar att perspektivets effekter ofta är av en annan karaktär och går djupare än vad detta standardexempel antyder.

Bergströms genomgång bygger på en långt driven separation av den vetenskapliga forskningsaktiviteten och resultaten av denna aktivitet:

"Till den vetenskapliga verksamheten räknar jag a) val av problem som ska studeras, b) det egentliga forskningsarbetet, vilket då också innefattar val av metoder, modeller, utgångspunkter, ambitionsnivå, begreppsapparat etc., samt c) presentation och distribution av de resultat som uppnås. (...) Som vetenskapliga resultat räknar jag de konklusioner – i form av teorier, hypoteser, förklaringar, beskrivningar, förutsägelser och andra påståenden – som vetenskapligt forskningsarbete utmynnar i."³⁵

Jag är tveksam till denna uppdelning, därför att begreppsapparat, modeller och presentation, kort sagt *språket*, utövar ett så starkt inflytande över

vilka resultat som uppnås och framför allt hur de uppfattas då de kommuniceras. En utredning av detta faller utanför ramen för den här uppsatsen; en hänvisning till exempelvis Whorf och Lakoff & Johnson³⁶ får antyda i vilken riktning tankarna går.

Tydligast blir kanske skillnaden mellan Bergströms och mitt synsätt när det gäller kommunikationen av resultat:

”De flesta faktueella resultat kan säkerligen uttryckas med hjälp av termer som inte alls är värdeladdade. En annan sak är att detta ofta kan bli ganska krångligt. Men dessutom kan man såvitt jag förstår mycket väl uttrycka värderingsfria resultat – dvs. resultat som inte uttrycker någon värdering – med hjälp av värdeladdade termer. Om resultaten är värderingsfria eller inte (i denna mening) kan inte gärna vara beroende av hur de råkar uttryckas vid ett givet tillfälle.”³⁷

Detta innebär att resultaten skulle ha en existens oberoende av språket och kunna ges en varierande ”språklig dräkt” utan att själva påverkas. När det gäller vissa enkla fenomen i vardagslivet är jag böjd att hålla med, men inför de problem som är aktuella i samhällsvetenskaplig forskning eller utredningsverksamhet finner jag en sådan ståndpunkt svår att försvara.

Antag att en utredare genomför en intervjuundersökning och finner att omkring 3 % av de tillfrågade som säger sig vilja ha arbete inte har något. Han sammanfattar sitt resultat med orden:

(i) ”Arbetslösheten är för närvarande 3 %.”

En högt uppsatt tjänsteman eller en politiker med ansvar för den ekonomiska politiken sammanfattar resultaten på följande sätt:

(ii) ”97 % av dem som vill ha arbete har också arbete.”³⁸

Vad är ”resultatet” av undersökningen, (i) eller (ii)? Eller något annat? Vilket är det språk som tillåter oss att formulera ”resultat” på ett värderingsfritt sätt?

Att det går att separera en utsagas ”form” från dess ”innehåll” är annars ett vanligt antagande; jfr exempelvis följande citat från Næss:

”I logiken intresserar vi oss inte för rent stilistiska olikheter i uttryckssättet eller för språkets suggestiva verkningar och andra faktorer som annars spelar en väsentlig roll. Vi begränsar oss till sådana förändringar som berör den *kognitiva* (tanke- eller kunskapsmässiga) betydelsen. Vi säger att två satser är *kognitivt likvärda*,

om de har samma betydelse eller kognitiva innebörd, dvs. om de uttrycker samma påstående.”³⁹

Jag vill hävda att det är utomordentligt sällsynt med kognitivt likvärda satser.

2.3.2 Aggregationsproblemet

Det finns ett från värderingsproblemet väsensskilt problem som blir aktuellt framför allt vid beskrivning av komplexa system. Betrakta exempelvis satsen

”Sveriges ekonomi befinner sig i kris.”

Detta är knappast en värdeutsaga i ordets vanliga mening. Det går att bygga under påståendet med statistik, om vars riktighet det råder bred enighet. Det framgår heller inte otvetydigt om den person som faller yttrandet uppfattar sakförhållandet som något negativt, även om det är fallet för de flesta som är berörda. Samtidigt är satsen på något sätt problematisk. Vad avses med ”Sveriges ekonomi”? Alla aktiviteter av betydelse för det ekonomiska livet omfattas inte av den offentliga statistiken. Även om man bortser från fel i nationalräkenskaperna (som kan vara betydande) finns det ett spektrum av aktiviteter (vit, grå och svart ekonomi) om vilkas storleksordning man har dåliga kunskaper. Man kan naturligtvis specificera diskussionen till att gälla bara de aktiviteter som registreras med hjälp av penningtransaktioner på den officiella marknaden, men man råkar då i problem om man vill använda kunskaper om ”Sveriges ekonomi” i en diskussion av utvecklingen av det materiella väståndet i landet. – På ett liknande sätt är ordet ”kris” problematiskt. Det finns visserligen (någotsånär) mätbara indikatorer på en kris, t. ex. produktivitet utveckling eller kapacitetsutnyttjande, men det går knappast att med hjälp av sådana indikatorer dra en gräns mellan kris och icke-kris.

Nästan alla empiriska utsagor är ofullständiga i den meningen att de utgör en sammanfattning av elementärare utsagor. De kan därigenom *preciseras* genom att man utvecklar dessa senare utsagor, som i sin tur kan preciseras vidare etc. I en given situation med en given åhörar- eller läsekrets kan man driva dessa successiva preciseringar så långt att föga tvekan råder om hur den givna texten ska tolkas (med reservation dock för sådant som enligt diskussionen i avsnitt 2.3.1 finns inbyggt i språket och bara med mycket stora svårigheter eller eventuellt inte alls kan göras explicit). Problemet med den språkliga kommunikationen är att restriktioner av olika slag ofta lägger hinder i vägen för

sådana preciseringar. Man är hänvisad till vardagsspråkets elliptiska konstruktioner, och avbildningen från preciseringarna till dessa senare konstruktioner är, med en term lånad från matematiken, inte injektiv: mot en vardagsspråksutsaga svarar flera uppsättningar av preciseringar. Det är därför klart att även om man intar en "naivt realistisk" ståndpunkt och menar att det går att nå kunskap om ett visst fenomen och att denna går att formulera i ett antal entydiga utsagor, så kommer det i de flesta fall att kvarstå ett element av flertydighet när denna kunskap sammanfattas och, framför allt, kommuniceras. Beroende på bakgrundsfaktorer som uppväxt, utbildning, kunskap om det aktuella området osv. kommer den som mottar budskapet att i allmänhet kunna uppfatta detta på mer än ett sätt. I den i inledningen skisserade beslutssituationen får denna vardagsspråkets brist på precision betydande konsekvenser.

I en enkel beslutssituation där beslutsfattare och analytiker är en och samma person kan beslut enligt en rationell modell tänkas gå till på följande sätt. Uteslutande med hjälp av precisa utsagor, vilkas riktighet personen ifråga inte finner någon anledning att betvivla, beskrivs systemets aktuella tillstånd och de med hänsyn till restriktionerna tillgängliga alternativa framtida tillstånden. Därefter formuleras mål, vilka naturligtvis på ett eller annat sätt ger uttryck åt värderingar personen hyser. Efter en mer eller mindre ingående analys implementeras så det alternativ som bäst realiserar de uppställda målen.

I en normal planeringssituation uppträder komplikationer. Bruket av precisa utsagor måste reduceras då besluten gäller komplexa system, helt enkelt därför att textmassan annars skulle bli för stor. Ju mer komplicerade systemen är, desto större blir bristen på precision i beskrivningen av såväl nuläge, dynamik som möjliga framtida tillstånd. Man tvingas därför till ett urval ur den från praktisk synpunkt obegränsade mängden av precisa utsagor. Sådana urval kan systematiseras med hjälp av vetenskapliga metoder. Det är uppenbart att denna urvalsprocess på ett väsentligt sätt kan påverka det beslut som slutligen fattas.⁴⁰

3. Objektivitet hos utredningar

I den i inledningen skisserade beslutssituationen råder en arbetsdelning mellan beslutsfattare och analytiker. Förenklat uttryckt är analytikerns uppgift att bereda beslut genom att leverera beslutsunderlag i form av betingade rekommendationer, medan det på beslutsfattaren ankommer

att bidra med de värderingar som gör det möjligt att rangordna alternativen. Den fråga som varit styrande för mitt intresse för objektivitetsproblemen kan formuleras på följande sätt:

Hur ska analytikern undvika att träffa val som är oåtkomliga för beslutsfattaren och som på ett väsentligt sätt kan påverka resultatet av beslutsprocessen?

Frågan aktualiserar krav på objektivitet i flera av de tidigare diskuterade betydelseerna.

Värderingsfrihet i betydelsen "innehåller inga explicita värderingar" är möjlig att uppnå. Jag menar också att den är önskvärd. De värderingar som är intressantast är självfallet de som rör värderingen av olika till buds stående alternativ. I de flesta fall kommer rangordningen mellan alternativen att variera med omgivningen, och värderingen av vilket alternativ som står sig bäst i den övergripande bedömningen bör överlämnas åt beslutsfattaren. I de sällsynta fall då ett visst alternativ är överlägset alla andra i alla tänkbara omgivningar tillför en explicit rekommendation ingenting nytt.

Mot Bergströms tidigare refererade åsikt att forskarens kompetens att leverera värderingar är lika stor som någon annans kan man – i *utredningssammanhang* – invända att forskaren genom sin position (närheten till beslutsfattaren) och sin auktoritet (baserad på kunskaper inom ett visst område men knappast på andra i sammanhanget relevanta faktorer) kan få och också ofta får ett otillbörligt stort inflytande över de beslut som fattas.

Jag har tidigare argumenterat för att värderingsfrihet i betydelsen "implicerar inga värderingar" inte är möjlig, och naturligtvis är det då meningslöst att kräva värderingsfrihet i denna mening. Vad man kan kräva är medvetenhet om problemet och aktiva försök att motverka de negativa konsekvenserna. De perspektivvariationer jag diskuterar nedan kan ses som försök i den riktningen.

Saklighet, speciellt i betydelsen *sanning*, är ett naturligt krav. Utsagor rör i detta sammanhang mest partikulära förhållanden, och problemen med generella teoretiska utsagor blir därför knappast aktuella. En reservation mot sanningskravet måste naturligtvis göras när det gäller rena detaljer.

Kravet att en utredning *inte* ska vara *missvisande* ligger som sagt nära krav på *mångsidighet* eller *fullständighet*. Problemet är här snarast att bestämna hur höga krav som ska ställas. Jag menar att ambitionsnivån bör sättas högt; exemplet ne-

dan (avsnitt 4.2) får illustrera detta.

Intersubjektiv provbarhet i den trängre mening-
en är inte aktuell, eftersom en stor del av utsagorna
är betingade prognoser. I den vidare betydelsen
av tillgänglighet är den både möjlig och önskvärd,
även om, som tidigare noterats, tillgänglighetskravet
i vissa situationer kan komma i konflikt med kravet
på vetenskaplig kvalitet.

Ett isolerat krav på *opartiskhet* blir i utrednings-
sammanhang smått absurt. Att en utredning favori-
serar en viss värdering eller en viss grupp kan rim-
ligen inte vara något fel, sålänge denna favori-
sering inte uppkommer som en följd av vetenskapliga
brister. Målet för utredningsarbetet är ju i själva
verket ofta att ge underlag för vilken part som ska
gynnas i en situation med knappa resurser. Dessutom
kan värderingar förändras under intrycket av fakta,
vilket synes mig vara ett något försummat förhållande
i många diskussioner av hur forskare/utredare bör
förhålla sig i politiskt känsliga situationer.

Balans bör i utredningssammanhang närmast
betyda att för- och nackdelar hos de studerade
alternativen för olika parter, i olika omgivningar
och på olika tidshorisonter är någorlunda rättvist
återgivna i utredningsrapporten.⁴¹ I någon mån
sammanfaller ett sådant krav med mångsidighets-
eller fullständighetskravet, men tyngdpunkten ligger
på själva framställningens organisation av materialet,
och det kan därför finnas anledning att betona det
som ett särskilt krav.

Sammanfattningsvis synes mig i ljuset av den
inledande frågan de viktigaste kraven på en utredning
(utan prioritetsordning) vara frihet från explicita
värderingar, saklighet, mångsidighet samt intersub-
jektiv provbarhet och balans i här angivna meningar.
De tre förstnämnda sammanfaller med normala krav
på vetenskaplig verksamhet medan de båda sistnämnda
är av mer allmänhetisk natur och specifika för utredningssituationen.

4. Två sätt att angripa problemet

Det är uppenbart att det ovan formulerade operationella
problemet inte har någon lösning i den meningen
att man kan ställa upp en lösningsmetod. Men det
går att ange några allmänna principer för att realisera
i denna mening objektiva utredningar. Jag kommer här
att ta upp två sådana, båda tämligen triviala. Den första
går ut på att öka precisionen i utsagorna. Den andra
består i en medveten variation av perspektivet.

4.1 Precisering

Det är uppenbart att om en del av problemet
bottnar i elliptiska konstruktioners mångtydighet,
så kan man undanröja vissa svårigheter genom att
bryta ned utsagorna. Då en utsaga i allmänhet kan
preciseras på mer än ett sätt får man därvid ett
spektrum av tolkningsmöjligheter. Metoden ska
illustreras med ett exempel.

Den borgerliga regeringen som tillträdde 1976
var oenig i frågan om kärnkraftens framtid i Sverige.
Efter förhandlingar antogs den s. k. villkorslagen,
som fastställde krav på reaktorinnehavarna för att
nya anläggningar skulle få tas i bruk. Villkorslagen
kräver att reaktorinnehavaren

- (i) har företett avtal som på ett betryggande sätt tillgodoser behovet av upparbetning av använt kärnbränsle, och dessutom har visat hur och var en helt säker slutlig förvaring av det vid upparbetningen erhållna högaktiva avfallet kan ske, eller
- (ii) har visat hur och var en helt säker slutlig förvaring av använt, ej upparbetat kärnbränsle kan ske.

För att uppfylla kraven genomförde kraftproducenterna projekt Kärnbränslesäkerhet (KBS) och presenterade en rapport i december 1977. På denna baserades Statens Vattenfallsverks ansökan om starttillstånd för reaktorn Ringhals 3. KBS-rapporten remissbehandlades av ett antal svenska och utländska instanser, som kom till varierande svar på frågan om villkorslagens krav var uppfyllda. Inför regeringsbeslutet överlämnades åt Thomas B. Johansson och Peter Steen att på basis av remissyttrandena förbereda beslutet.⁴²

Det visade sig att remissinstansernas skilda slutsatser bortsett från olika bedömningar av vad som är rimliga variationer av vissa kritiska parametrar kunde återföras på skilda tolkningar av begreppen "har visat" och "helt säker". När det gäller den senare formuleringen var man från lagstiftarnas håll medveten om det problematiska i tolkningen. Det deklarerades att lagen på denna punkt inte skulle tolkas "drakoniskt".

Johansson och Steen företog en nedbrytning av de bägge formuleringarna och föreslog några tänkbara preciseringar. Med "ha visat" kan avses

- (i) ha visat enligt vad kvalificerade bedömare tror kan komma att uppfyllas i framtiden, eller

- (ii) ha visat med experiment i laboratorieskala, eller
- (iii) ha visat med fullskaleförsök.

Med "helt säker" kan avses

- (i) Ingen skall inom de närmaste 1 000 åren behöva utsättas för stråldoser som idag ej accepteras.
- (ii) Ingen skall överhuvudtaget behöva utsättas för stråldoser som idag ej accepteras (tidsperspektivet utsträckt till dess radioaktiviteten avklingat (miljoner år)).
- (iii) Ingen skall överhuvudtaget behöva utsättas ens för stråldoser som är väsentligt lägre än vad som idag accepteras (detta som en säkerhet mot felslut på grund av otillräckliga kunskaper om främst lågdosstrålningens effekter).

Med denna utgångspunkt kan frågan om kraftproducenterna genom KBS-projektet uppfyllt villkorslagens krav tolkas på nio olika sätt. Det visar

sig möjligt att med rimlig säkerhet besvara frågan i den preciserade formen på basis av remissyttrandena. Resultatet kan åskådliggöras i en policymatrix (Fig. 1).

Regeringen biföll inte ansökan om laddningstillstånd utan krävde kompletterande borringar för att fastställa om den täta berggrund som kalkylerna förutsätter kan förväntas finnas i tillräcklig omfattning. Sedan sådana borringar genomförts, gavs det begärda tillståndet.

Det torde knappast råda någon diskussion om att valet av tolkning av respektive uttryck har politiska dimensioner. Genom preciseringen kan problemet återföras på en form som är hanterbar för beslutsfattarna.

Samtidigt är det klart att metoden har begränsningar. Den går att tillämpa på enskilda utsagor eller små grupper av utsagor men knappast på större textmassor. Antalet möjliga intressanta kombinationer av preciseringar blir snabbt ohanterligt stort. I andra sammanhang kan man då tillgripa möjligheten att variera perspektivet.

Figur 1. Svar på frågan: "Har det visats att KBS-1-metoden för slutlig lagring av använt kärnbränsle är helt säker?" (Efter Johansson & Steen 1981)

Tolkning av "helt säker"

Ingen skall under de närmaste tusen åren utsättas för stråldoser som inte accepteras idag	Ingen skall under den närmaste år-miljonen utsättas för stråldoser som inte accepteras idag	Ingen skall i framtiden utsättas ens för väsentligt lägre stråldoser än vad som idag accepteras
---	---	---

Tolkning av "har visat"

Vissa experter tror att specifikationerna kan uppfyllas i framtiden

Ja

Ja

Ja ?

Experiment har visat att villkoren är uppfyllda idag

Ja ?

Nej

Nej

Att villkoren är uppfyllda har visats i fullskaleförsök

Nej

Nej

Nej

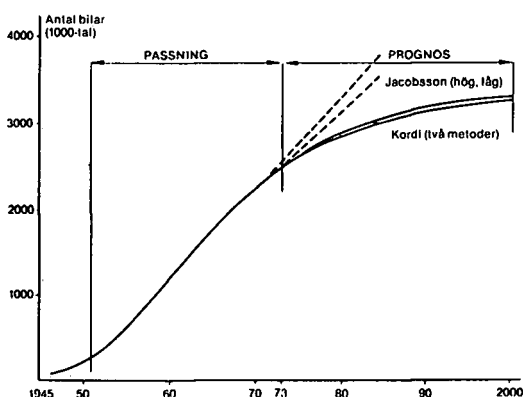
4.2 Variation av perspektivet

Perspektivets effekter på resultaten brukar som ovan noterats diskuteras med hänvisning till mycket drastiska skillnader i utgångspunkterna (exempelvis liberal kontra marxistisk samhällsforskning). Frågan om perspektivvalets betydelse kommer här att diskuteras inom ett väsentligt smalare spektrum, nämligen varianter på kvantitativa beskrivningar av sociotekniska system i samband med allokering av knappa resurser. De varianter som tas upp illustrerar val av dynamik, variabler, mikro- kontra makrobeskrivningar samt hantering av osäkerhet. Vissa av exemplen är utförligare beskrivna i Molander.⁴³

4.2.1 Val av dynamik

Effekterna av val av dynamik kan illustreras med ett exempel som hämtats från Ingelstam.⁴⁴ Figur 2 visar två prognoser för bilbeståndet i Sverige utarbetade av Lars Jacobsson (1972) och Ilja Kordi (1975). Som Ingelstam noterar finns det knappast någon anledning att anta att de båda utredarna skulle inta olika attityder till bilismen. Jacobssons prognos bygger på antagandet om en drygt treprocentig årlig ekonomisk tillväxt med vissa justeringar för ändrad åldersfördelning, priser på bilar etc. Kordi utgår från antagandet om en måttnad i bilinnehavet. Båda har företagit variationer av ingående parametrar och presenterat "höga" och "låga" alternativ. Det slående med prognoserna är naturligtvis den stora inbördes skillnaden, som alltså i väsentlig utsträckning kan tillskrivas det faktum att utredarna utgått från olika antaganden om dynamiken i bilbeståndets utveckling.

Figur 2. Två prognoser för det framtida bilbeståndet.⁴⁴

En orsak till fenomenet av det här slaget tycks vara att analytiker ofta inte är medvetna om de inneboende begränsningar som ligger i ett visst modellval. Vad som av analytikern upplevs som väl tilltagna variationer av förutsättningarna kan visa sig ligga inom ett mycket smalt spektrum.

4.2.2 Val av variabler

I samband med beslut som rör allokering av knappa resurser är det normalt att beskriva det berörda systemet och dess potentiella förändringar i monetära termer. Alternativa variabler för systembeskrivningen är exempelvis rum, tid och energi. Naturligtvis måste resursallokeringsproblem förr eller senare relateras till ekonomiska ramar, men den ekonomiska begreppsapparaten kan föras in på olika stadier i analysen.

Rum och *tid* är grundläggande kategorier för mänskligt handlande. *Rummet* är den fundamentala resursen för fysisk planering. En intressant ansats för beskrivning av rumsrelaterade förlopp i samband med lokalisering av olika bebyggelsekategorier och transportinvesteringar har gjorts för regionplaneringen i Stockholms län. I stället för att översätta effekterna av olika val av bebyggelselokalisering och transportinvesteringar till monetära termer har man behållit den rumsliga dimensionen och definierat kontaktkostnads- och trängselmått som indikatorer. En liknande ansats har utnyttjats för Sydvästra Skånes regionplanering.

Tiden som beskrivningsdimension har utnyttjats konsekvent av Hägerstrands forskargrupp i kulturgeografisk process- och systemanalys vid Lunds universitet. Beskrivningen utgår från de restriktioner på tidsanvändningen som begränsar individens handlingsfrihet. På efterfrågesidan finns summan av alla individers projekt, som ska realiseras inom den totalt tillgängliga tidsbudgeten med hänsyn tagen till restriktionerna. Ansatsen har utnyttjats bl. a. för att skapa socialindikatorer, att jämföra olika trafikantgruppers rörlighet och som utgångspunkt för teknikvärdering. Den ger andra resultat än gängse mått. De socialindikatorer som utnyttjades för analys av glesbygdsp Problemen i början av sjuttioalet gav en annan bild än mer konventionella indikatorer, exempelvis antal läkare per tusen invånare.

Energien som beskrivningsvariabel har utnyttjats inom ekologin. Inom det s.k. Gotlandsprojektet⁴⁵ har man dessutom försökt integrera de naturliga och kulturbundna energiflödena. Tanken är att energiflödesanalyser ska kun-

na utnyttjas som referensram för samhällsplaneringsproblem. Analysen kompliceras av att energi knappast är en entydig storhet. Det är dock en invändning som kan riktas mot de flesta metoder för enhetlig beskrivning av komplexa system.

4.2.3 Mikro- kontra makrobekrivningar

Övergripande beskrivningar av administrativa system görs i allmänhet i ett makroperspektiv. Systemen beskrivs med varierande detaljeringsgrad efter ett hierarkiskt nedbrutet schema (se Figur 3 för ett typiskt exempel). Nackdelen med den typen av beskrivningar är att de inte är särskilt väl lämpade för att diskutera just resursavvägningsproblem; det är ofta svårt att avgöra vilken effekt en ökning av resurserna för en viss del av verksamheten får på andra delar i systemet.

Ett alternativt sätt att beskriva ett administrativt system visas i Figur 4. Modellen, som beskriver det juridiska systemet i Sverige, har utvecklats som planeringshjälpmedel vid justitiedepartementet. Bortsett från att det juridiska systemet beskrivs ur "ärendets" synvinkel, vilket i vissa sammanhang kan hävdas ha ett egenvärde, möj-

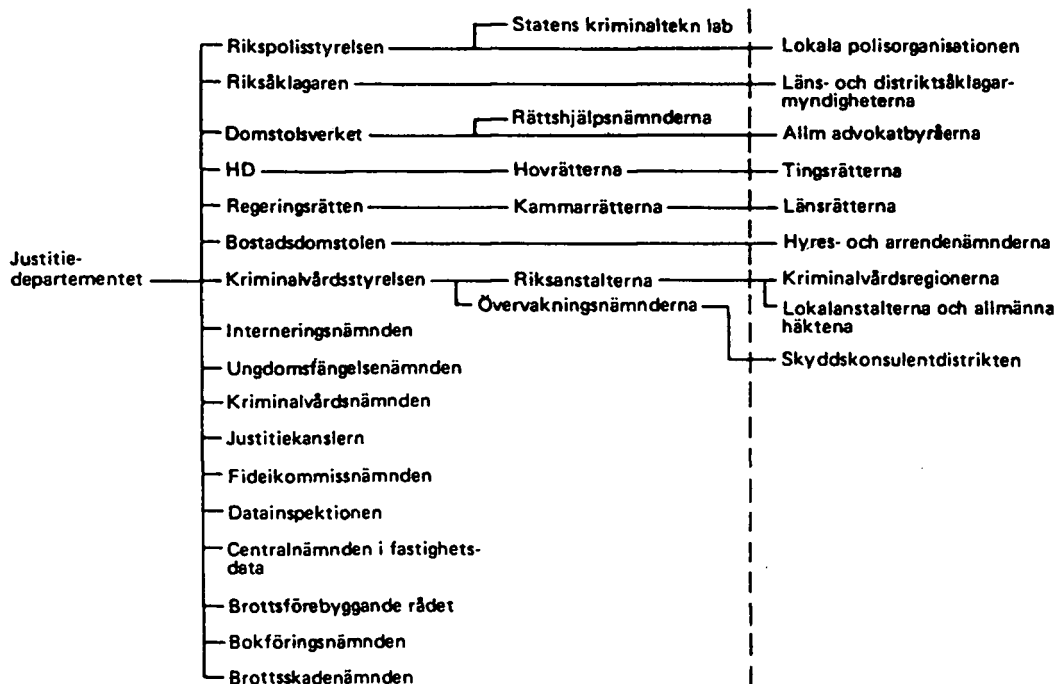
liggör modellen mer förfinade resursavvägningsdiskussioner än en hierarkisk beskrivning av gängse slag.

4.2.4 Hantering av osäkerhet

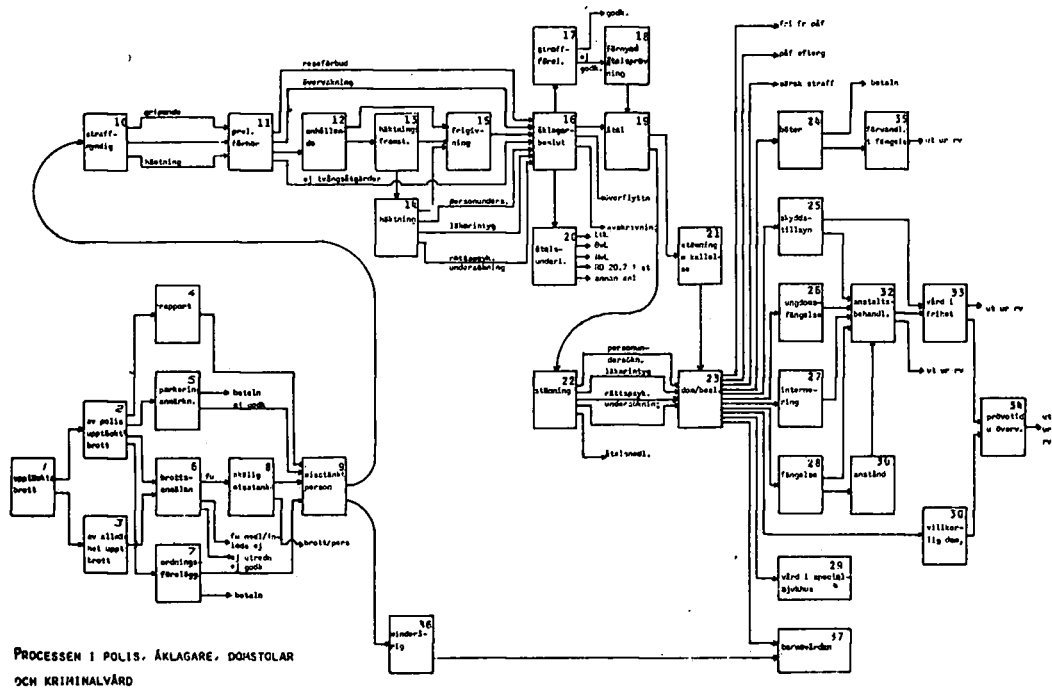
All planering sker under osäkerhet. Inför osäkerhet kan man inta olika attityder. Ett vanligt beteende är att försumma den. En annan möjlighet är att försöka beskriva den med någon statistisk fördelning. Man kan i så fall fatta beslut relativt statistiska väntevärden utan hänsyn till osäkerheten ("certainty equivalence") eller modifiera besluten, t. ex. för att gardera sig mot vissa utfall med stora negativa konsekvenser.

Väntevärdesbaserade strategier kan motiveras på teoretiska grunder om man har att göra med långa försöksserier. Samtidigt är det klart att många individer i vissa situationer handlar efter andra kriterier (försäkringar, lotterier). Analytikern träffar därmed ett icke-trivialt val om han värderar olika utfall efter (i statistisk mening) förväntade konsekvenser. Övervägande av detta slag har varit aktuella i samband med riskbedömningar för olika energiförsörjningssystem.

Figur 3. En hierarkisk modell för ett administrativt system.⁴⁶

Figur 4. Det juridiska systemet enligt JUSSIM-modellen.

Det är värt att notera att avvikelser från väntevärdesbaserade strategier ofta, speciellt i ekonomisk litteratur, klassificeras som "irrationella". Detta är naturligtvis nonsens; sådana avvikelser är i vissa situationer mycket lätta att motivera rationellt. I själva verket är väntevärdesstrategier en matematisk konvention som ofta motiverats av krav på enkla kalkyler.

4.2.5 Sammanfattning

De perspektivvariationer som illustrerats i detta avsnitt ger upphov till mycket olika beskrivningar om de tillämpas på ett och samma problem (dvs. det problem som formulerats av beslutsfattaren). Beskrivningarna behöver fördenskull inte vara logiskt oförenliga; skillnaderna kan betingas av att de olika perspektiven försummar olika delmängder av den stora mängden av korrekta utsagor om det betraktade systemet.

Skillnaderna kan få stora konsekvenser för beslutsfattarens ställningstagande. För att undvika att analytikern fattar beslut som tillkommer den legitime beslutsfattaren är det väsentligt att analytikern är klar över konsekvenserna av de val han

oundgängligen träffar under sitt arbete. Jag har försökt visa att för besluten väsentliga val kan finnas invävda på ett ganska intrikat sätt i analysverktygen.

5. Slutkommentar

Termen "objektivitet" kan preciseras på en rad olika sätt, och olika skribenter har med olika situationer i tankarna lagt tonvikten på något skilda aspekter av objektivitetskravet. Objektivitetsproblemen i utredningssammanhang är naturligtvis nära relaterade till de traditionella objektivitetsproblemen, även om utredarsituationen i vissa avseenden är speciell.

Det bör understrykas att skillnaden mellan olika skribenters förhållningssätt ibland tenderar att framstå som större än vad den egentligen är. Som exempel kan nämnas att Bergström sammanfattar sin diskussion med "att det finns relativt goda möjligheter att uppnå objektivitet, men att önskvärdheten av detta är ganska tveklaktig"; Hermerén å sin sida framställer objektiviteten som önskvärd men svår att uppnå. Läger man till villkoret att forskaren ska syssla med intressanta problem,

blir skillnaden mellan de båda mindre än vad sammanfattningarna antyder.

Ett annat exempel gäller intersubjektiviteten. Israels sociologiskt orienterade kriterier har kritiserats av både Hermerén och Bergström och skulle förmodligen inte accepteras som definition av särskilt många. Samtidigt är det klart att de flesta vid praktisk prövning av objektiviteten hos en given framställning i själva verket ofta utnyttjar sociologiska data om forskargrupperns arbetsmiljö, vetenskaplig tradition etc., speciellt då olika resultat motsäger varandra.

Det är således möjligt att många skribenter även med olika definitioner av termen "objektivitet" skulle kritisera i stort detsamma i en viss utredning om de har samma bakgrundsinformation. Möjligen skulle mina krav på fullständighet ställas något högre än vad som är normalt.

Jag accepterar Hermeréns objektivitetsdefinition i den modifierade versionen. Viktigare än definitionen av en enskild term är naturligtvis vilka krav man ställer vid praktisk granskning av utredningar. De texter som fyller mina krav kommer automatiskt att tillfredsställa krav på objektivitet i Hermeréns mening. Termen "objektivitet" kan därför i någon mån synas överflödigt; om en utredning lider av allvarliga brister, är detta skäl nog att kritisera den, oavsett om bristerna gynnar någon speciell part eller inte. Naturligtvis kan det i vissa situationer finnas anledning att understryka att bristerna är av det förra slaget. Som påpekades i inledningen är det emellertid den senare typen av brister som riskerar att passera opåtalade i en remissbehandling.

Den pluralism (eller "interspektivitet") i angreppssättet jag förespråkat är avsedd att motverka metodologisk naivitet. I vissa situationer kan den också verka konfliktlösande (vilket kommer att utvecklas i ett annat sammanhang).⁴⁷

Noter

¹ E.S. Quade, *Analysis for Public Decisions*, Elsevier, New York etc., 1975.

² R. Torstendahl, *Historia som vetenskap*, N&K, Stockholm, 1966; G. Myrdal, *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen*, Rabén & Sjögren, Stockholm, 1968; J. Israel, "Objektivitet och värdefrihet inom vetenskapen – sociologisk diskurs eller häxjakt?", *Sociologisk Forskning* 1970:2; –"–, "Kritisk samhällsteori, Studentlitteratur, Lund, 1972; G. Hermerén, *Värdering och objektivitet*, Studentlitteratur, Lund, 1972; L. Bergström, *Objektivitet*, Prisma, Stockholm 1972; J. Westerståhl, "Objektiv nyhets-

förmedling", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1977:3; G. Hermerén, "Objektivitet i massmedia", *StvT* 1977:3; –"– *Objektivitetsbrister*, Rapp. nr. 87 från Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, Stockholm 1978; T. Nilstun m. fl., *Utvärderingsforskning. Modellkonstruktion, objektivitet och tvärvetenskap*, MURA-proj., Lund, 1982.

³ Hermerén 1972 ss. 201 ff.

⁴ Myrdal, a.a. s. 49.

⁵ Ibid. s. 52.

⁶ Ibid. s. 60.

⁷ Hermerén 1972 ss. 212 ff.

⁸ G. Hermerén, "Teoretisk analys, politisk debatt och värderingar", i Nilstun m. fl. a.a. 1982.

⁹ Hermerén 1972 ss. 219 f.

¹⁰ Hermerén 1982.

¹¹ Ibid. s. 22.

¹² Bergström a.a. s. 15.

¹³ T. Nilstun, "Objektivitet", i Nilstun m. fl. a.a.

¹⁴ Bergström a.a. ss. 70 f.

¹⁵ Nilstun a.a. ss. 106 f.

¹⁶ Bergström a.a. ss. 86 ff.

¹⁷ Hermerén 1972 s. 94.

¹⁸ Ibid. ss. 86 f.

¹⁹ Hermerén 1977; –"–, "Relevans och objektivitet", *StvT* 1979:1.

²⁰ J. Westerståhl a.a.

²¹ Hermerén 1972 ss. 96 f.

²² Israel 1970 s. 67.

²³ Hermerén 1972 s. 125.

²⁴ Ibid. ss. 221 f.

²⁵ Israel 1972; G. Hermerén, "Objektivitet och sociala förhållanden", *Sociologisk Forskning* 1973:2.

²⁶ Bergström a.a. ss. 108 ff.

²⁷ Hermerén 1972 s. 96.

²⁸ Bergström a.a. ss. 50 ff.

²⁹ Hermerén 1972 s. 94.

³⁰ Nilstun a.a. s. 100.

³¹ Hermerén 1972 s. 98.

³² Westerståhl a.a. s. 195.

³³ Se t. ex. *StvT* 1977:3.

³⁴ N. Jareborg, *Värderingar*, P. A. Norstedt & Söner, Stockholm, 1975.

³⁵ Bergström a.a. s. 15.

³⁶ B. L. Whorf, *Language, Thought, and Reality*, (ed. J. B. Carroll), MIT Press, Cambridge, Mass., 1956; G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Univ. of Chicago Press, Chicago-London 1980.

³⁷ Bergström a.a. s. 70.

³⁸ Manipulationer av detta slag är ju mycket vanliga vid språklig kommunikation; se t. ex. J. Andersson, M. Furberg, *Språk och påverkan*, Aldus, Stockholm, 1972; G. Fredriksson, *Det politiska språket*, Cavefors, Stockholm, 1966.

³⁹ A. Naess, *Empirisk semantik*, Läromedelsförlagen, Stockholm 1971, s. 6.

⁴⁰ Hermerén har myntat termen *heterogent oklára* för beskrivningar som inte är tillräckligt precisa för att införa beslutsfattaren värderingsmässigt särskilja al-

ternativ som skulle särskiljas av mer precisa beskrivningar; se G. Hermerén, "Rationell argumentation", i S. Schwarz m. fl., *Kunskaps- och begreppsproblem i framtidsstudier*, Stockholm, 1975, eng. övers. *Knowledge and Concepts in Futures Studies*, Westview Press, Boulder, Col., 1976.

- ⁴¹ Jfr. P. Söderbaum, *Positionsanalys och beslutsfattande vid planering*, Scand. Univ. Books, Stockholm, 1973; —, —, *An Application of Positional Analysis to Public Decision Making*, stencil Inst. f. ekonomi och statistik, SLU, Uppsala, 1982.
- ⁴² T. B. Johansson, P. Steen, *Kärnkraftens radioaktiva avfall: inför Ringhals-3-beslutet*, DsI 1978:35; —, —, *Radioactive Waste from Nuclear Plants*, Univ. of Calif. Press, Berkeley etc., 1981.
- ⁴³ P. Molander, *Systemanalys i Sverige*, FRN/Delegationen f. systemanalys, Stockholm 1981.
- ⁴⁴ L. Ingelstam, *Prognoser och politisk framtidsplanering — en projektpresentation*, Sekr. f. framtidsstudier, Stockholm 1979.
- ⁴⁵ A.-M. Jansson, J. Zucchetto, *Energy, Economic and Ecological Relationships for Gotland, Sweden. A Regional System Study*, NFR Ecol. Bull. No. 28, 1978.
- ⁴⁶ *Stalliga myndigheter*, Statskontoret, Stockholm, 1980.
- ⁴⁷ Värdefulla synpunkter på tidigare versioner av denna text har lämnats av bl. a. Lars Bergström, Göran Hermerén, Tore Nilstun och Peter Söderbaum.